

**«Sapiens, qui prospicit»
(Мудрий той, хто передбачає)**

ВСТУП

Історична наука містить величезний соціальний заряд, вона озброює науковим розумінням історичний процес. Висока динамічність військових подій останніх двох десятиліть змусила вчених почати упорядковувати окремі галузі історичних наук, що повною мірою стосується і військової історії. З позицій керівництва СРСР військової історії України взагалі не існувало – вона могла бути тільки російською. Тому перед вітчизняними військовими істориками стоїть важливе завдання відродження цієї дисципліни, що передбачає пошук, вивчення, узагальнення, систематизацію історичних фактів з метою донесення правди до світової спільноти¹.

Поява нових спільних глобальних загроз вимагає від розвинених держав розроблення оновленої стратегії національної безпеки на 30–50 років наперед. Таке завдання вимагає мобілізації зусиль цивільної та військової науки.

Вірогідність світової ядерної війни малоімовірна. Сучасна збройна боротьба набула нових методів і форм, які ґрунтуються на застосуванні високоточних неядерних засобів великого радіуса дії. За цим видом зброї майбутнє. Великий потенціал військових можливостей держави у космічному просторі, у сфері інформаційної боротьби (кіберпросторі). У стадії розроблення знаходяться нові види озброєння: променеве, геофізичне, хвильове, генне, психофізичне. Геополітичне значення стратегічного ядерного потенціалу зменшується, але можливість неконтрольованого володіння ним збільшується, що становить світову загрозу.

Розв'язування нових регіональних та локальних воєн, військових конфліктів переконливо свідчить про девальвацію та руйнування базових принципів міжнародного права, особливо у сфері військової безпеки.

За цих умов жодна держава не повинна покладати надії на політичні, дипломатичні та економічні методи врегулювання. Свою переконливу перевагу історично демонструє стратегія стримування, яка ґрунтується на військовому потенціалі. Її розвиток повинен відповідати принципам розумної оборони і достатнього рівня безпеки. Військова організація держави забезпечує ефективне реагування на військові виклики і загрози, а в критичних випадках – і на агресію. Ці умови обов'язкові до виконання, якщо керівники країни хочуть гарантувати безпеку країни, а її військові аргументи зробити переконливими.

Військове будівництво – необхідний компонент національного державотворення, а боєздатна армія – надійний гарант її безпеки. Державним пріоритетом у військовій

¹ Папікян А. Збройні Сили України ХХ століття: монографія. – 2-ге вид., доп. – Львів: АЛ, 2002. – 320 с.

сфері повинен стати динамічний розвиток армії, космічної промисловості, оборонно-промислового комплексу, військової освіти і науки.

Проблеми військової безпеки як основної складової національної безпеки залишаються предметом активної дискусії серед науковців та фахівців упродовж останніх двох десятиліть. Особливо актуальною ця тема для пострадянських республік. Отримавши можливість вільного вибору після розпаду СРСР, нові держави конституційно обрали демократичний шлях розвитку. Цей процес розглянуто у багатьох академічно-наукових працях, як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Кожна країна «молодої демократії» пройшла свій шлях вирішення альтернативи забезпечення військової безпеки: обрання постійного нейтралітету чи участі в колективних системах безпеки.

Теперішня відносна світова «стратегічна стабільність» переважно пов'язується з військово-політичними відносинами між ядерними державами. Після терористичного акту 11 вересня 2001 р. у США, подальших терористичних нападів у Великій Британії, Росії, Японії, Іспанії, Афганістані, Іраку, Пакистані світ став вразливим. Міждержавний військовий конфлікт між Росією та Грузією влітку 2008 р. показав марність пошуку мирних альтернатив між ворогуючими сторонами. У конфлікт змушені були втрутитись європейські лідери Польщі, Франції. Не бажаючи бути учасником військового конфлікту, Україна через неузгоджені дії Чорноморського військового флоту РФ та МО України могла бути втягнутою у військове протистояння. Присутність на території України ЧФ Росії, наявність військових баз НАТО у Киргизії, Узбекистані, військових баз Росії у Вірменії, Молдові, Азербайджані, середньоазійських республіках – не лише суперечать чинним конституційним нормам цих країн, але й є реальною військовою загрозою латентного втягування їх у можливий військовий конфлікт чи локальну війну. Наведені приклади не поодинокі – вони переконливо вказують на швидку зміну оборонно-безпекового середовища як у Європі, так і в Азії. Військові загрози (ризики, виклики, небезпеки) набули глобального характеру і не обмежуються територією однієї країни. Військово-політичне протистояння продовжується.

Дослідження військової історії незалежних держав на пострадянському просторі має виняткове значення для характеристики їх боротьби за державну незалежність. За радянський період національні військові формування практично не досліджувались. Відновлення незалежності поставило нові завдання перед військовими істориками пострадянського періоду. Вивчаючи та аналізуючи історичні факти становлення військової безпеки у колишніх республіках Радянського Союзу, вчені пропонують оптимальні шляхи для практичного застосування досягнутих результатів у її державному забезпеченні. Історичні уроки минулого вчать, що мирні ініціативи ефективні лише тоді, коли вони підкріплюються військовою силою. Збройні сили завжди були вирішальним фактором існування держави. Зовнішньополітичні та внутрішні умови безпосередньо чи опосередковано впливали на процес військового будівництва.

Ефективність цієї науково-дослідної роботи пов'язана з узагальненням, вивченням та раціональним використанням позитивного історичного досвіду, пошуком історичних закономірностей. Такої думки дотримуються провідні світові, вітчизняні та європейські експерти З. Бжезинський, Morgenthau Hans, Thompson Kenneth, Г. Кіссінджер, Дж. Кеннан, Ч. Кітч, экс-секретар РНБОУ, академік В. П. Горбулін, А. Гриценко, Г. Перепелиця, В. Пилипчук, В. Т. Литвиненко, Л. Золотарьов, В. М. Захаров, А. П. Дмитрієв та багато інших. Військову безпеку традиційно розуміють як головний предмет національної безпеки².

Аналіз сучасного стану розвитку науки в Україні, зокрема історіографії, свідчить, що проблеми залишаються³. Критично-порівняльний аналіз монографій, захищених кандидатських та докторських робіт за спеціальністю «Військова історія» з питань військової безпеки і оборони, військового будівництва засвідчує, що сьогодні немає праць, у яких повною мірою висвітлено закономірності, характерні риси та тенденції створення військових організацій у пострадянських республіках у зазначений період⁴. Гостро відчувається брак узагальнювальних праць, які б вивчали досвід зарубіжних держав у розбудові сучасних армій та національного безпекового простору⁵. Отже, автор вибрав саме цей напрям наукового дослідження, бажаючи зробити свій внесок до державного забезпечення військової безпеки і оборони України, якісно доповнити сучасну національну історіографію.

Монографія ґрунтується на комплексному аналізі реального стану державного забезпечення військової безпеки, стратегії і тактики державного будівництва військових організацій пострадянських республік. Досліджено вплив державних (законодавчих, виконавчих) і громадських інститутів на формування концептуальних та стратегічних рішень з питань військової безпеки. Ключовими інститутами визнано парламент, президента (главу держави), суспільство, уряд, міжнародні (регіональні) військово-безпекові організації, експертне середовище, мас-медіа. Досліджується історія виникнення, встановлення, розвитку, трансформації та модернізації військових організацій колишніх радянських республік у період 1991–2011 рр. Отримані результати допоможуть здійснити науковий супровід трансформації системи військової безпеки України на сучасному етапі.

² Гриценко А., Перепелиця Г. Про функції Воєнної організації держави / А. Гриценко, Г. Перепелиця // Наука і оборона. – 1999. – №1. – С. 28–34. Горбулін В. П. Національна безпека: порядок денний для України / В. П. Горбулін. О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко – К.: ВД «Стилос», 2009. – 126 с. Morgenthau Hans, Thompson Kenneth. Politics Among Nations. – New York McGraw–Hill, 1985. Бжезинський З. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезинський // Стратегічна панорама. – К., 2003. – № 4.

³ Вакулюк Т. Г. Актуальні проблеми історії України. – К., 1998. – 166 с.; Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: зб. наук. праць. – К., 1999. – 249 с.

⁴ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 45.

⁵ Буковський І. В. Історичний досвід будівництва професійних армій провідних країн світу / І. Буковський // Держава та армія. – 2012. – № 724. – С. 215–220.

У роботі визначено місце і роль військової безпеки у системі національної безпеки зазначених країн, вперше запропоновано оцінкову шкалу (критерії) її якісного стану за міжнародними стандартами, знайдено закономірності історичного розвитку подій. Розроблено методичні рекомендації щодо критично-порівняльного дослідження стану забезпечення військової безпеки будь-якої країни світу та прогнозування можливих сценаріїв розвитку військово-політичної ситуації. Запропоновано авторську дефініцію терміна «військова безпека». Досліджені характерні історичні закономірності військового потенціалу пострадянського простору.

В основу наукового дослідження покладено військово-історичний, критично-проблемний та хронологічно-порівняльний аналізи.

Сучасне реформування системи військової безпеки вимагає належного науково-теоретичного обґрунтування, забезпечення та супроводу, вивчення та узагальнення історичного досвіду інших країн. Відсутність цілісних наукових досліджень у цьому напрямі вже привели до появи низки протиріч на практиці, штучно ускладнили цей важливий процес. Актуальність запропонованої теми є очевидною, бо якісний стан військової безпеки держави свідчить про ступінь захищеності її національних інтересів. Створенню дієвої системи національної безпеки має передувати чітке визначення її стратегії, чинників, які перешкоджають формулювати пріоритети, вивчення зарубіжних надбань у цій сфері, дослідження історичного досвіду. Необхідно чітко визначити національні перспективи і недоліки держави перед обранням стратегічного курсу забезпечення військової безпеки. На цьому шляху необхідно заощадити час, кошти та зусилля. Актуальність наукового дослідження зумовлюється також необхідністю удосконалення інститутів прийняття рішень у сфері військової безпеки, запровадження принципів публічної політики в їх реалізації та посилення громадського контролю, а також необхідністю вивчення і узагальнення важливого історичного досвіду на шляху забезпечення національної безпеки у військовій сфері. Військово-політичний вибір повинен бути підкріпленний науковими розробками, зокрема і з військової історії. Бажаючи інтегруватись у міжнародні безпекові організації, влада повинна прагнути до захисту своїх стратегічних інтересів.

Сьогодні докорінно змінився зміст збройної боротьби, її види. Основою сучасної війни вважають високоточний космічно-ядерний удар з одночасним веденням психологічних (маніпулятивних) військових операцій забезпечення. Пріоритетом розвитку армії стали міжконтинентальні стратегічно-балістичні та оперативно-тактичні ракети, протиракетні комплекси.

Однією з особливостей сучасного світового розвитку став процес переміщення загроз національній безпеці з глобального на регіональний та субрегіональний рівні. За пострадянський період на території колишнього Радянського Союзу і у безпосередньому сусідстві зафіксовано 30 військових конфліктів і понад 70 випадків виникнення подібних ситуацій.

Україна як частина Європи має великі нереалізовані можливості, хоча впродовж 1991–1992 рр. вона знаходилась у приблизно однаковій ситуації з країнами Центрально-Східної Європи (колишніми країнами соціалістичного табору:

Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною, НДР). Наша держава залишається однією з найвпливовіших сил у регіоні, країною-гравцем на світовому ринку безпеки, стабільним донором регіональної та міжнародної безпеки.

Україна з власної ініціативи отримала без'ядерний статус, чим задекларувала своє відношення до ядерної зброї та можливості її застосування. Протягом 1992 р. з території України до Росії без будь-яких переговорів було вивезено всю тактичну ядерну зброю. Стратегічну зброю залишили, однак можливість її практичного використання залежала від Москви. Будапештський меморандум ядерних держав 1994 р. не дав реальних гарантій захисту від можливої збройної агресії та економічного тиску Україні, Білорусі та Казахстану. США досі не визнають ці пострадянські республіки правонаступниками СРСР з питань ядерної зброї, хоча республіки в односторонньому порядку, добровільно відмовились від ядерної зброї. Особливістю сучасного військового будівництва на пострадянському просторі є непослідовність, політична неузгодженість та суперечливість військових реформ. Ця тенденція характерна для більшості колишніх радянських республік. Сьогодні (2011 р.) створюється європейська стратегічна колективна протиракетна оборонна система (ПРО), в якій наша держава не бере участі, залишаючись поза зоною безпеки між протилежними інтересами своїх стратегічних партнерів – США та Росії. На цей момент звернув увагу академік В. Горбулін у статті «Доля Договору ПРО і стратегічне партнерство України» у газеті «Дзеркало тижня». Україна залишається прибічником Договору ПРО, наголошуючи, що сторонами переговорів повинні бути не тільки Росія та США, але й республіки- правонаступники СРСР: Україна, Білорусь та Казахстан⁶.

Сучасна система ПРО здатна виявляти запуск балістичної ракети, розпізнавати її тип, перехоплювати та знищувати ракету у космосі. Як показує зарубіжний досвід, стратегія оборони почала переважати над стратегією агресії. Проти розширення глобальної системи ПРО та її європейської складової активно виступає Російська Федерація, протидіючи входженню пострадянських республік до сфери військових інтересів США та НАТО.

Після розпаду СРСР змінилась геостратегічна ситуація у світі. Припинила існування біполярна система. США розпочали модернізацію та трансформацію своєї національної системи протиракетної оборони. Росія як один з правонаступників ядерної зброї СРСР відмовилась від військового протистояння і перейшла до стратегічного партнерства зі США та НАТО. Це вирішило питання передачі ядерних боеголовки, які були дислоковані на території України, Білорусі, Казахстану. У світі зменшився ризик застосування глобального ракетно-ядерного удару, водночас збільшився ризик застосування ядерної зброї терористами. Ейфорія однополярного світосприйняття завершилась після терористичного акту у Вашингтоні 11 вересня 2001 р., коли світ побачив вразливість США. Ці події посилили побоювання щодо можливого ядерного удару з боку неконтрольованих сил.

⁶ Горбулін В. П. Доля Договору ПРО і стратегічне партнерство України / В. П. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 14.

Два десятиліття – невеликий період для історії. Для країн колишньої радянської імперії цей період характерний подіями, які перетворили їх на незалежні, демократичні і суверенні держави. Національні збройні сили, стан забезпечення оборони і безпеки стали віддзеркаленням їхніх внутрішньополітичних процесів. У зазначений період відбулися значні зміни у концепціях (основах державної політики) національної безпеки України, Білорусі, Казахстану, республік Центральної Азії, Кавказу, трансформували способи використання збройних сил та форми ведення збройної боротьби. Колишні радянські країни обрали оборонну стратегію⁷.

Пострадянські республіки обирали з трьох можливих шляхів розвитку системи військової безпеки. Частина їх не змогли позбавитись комуністичної партноменклатури і стали авторитарними, – це передовсім частина республік Центральної Азії, Кавказу, Білорусь; інші обрали європейський шлях розвитку, вважаючи перебування у складі СРСР періодом окупації – це прибалтійські республіки (Литва, Латвія, Естонія); треті – (Молдова, Грузія), а серед них і Україна не визначили своєї остаточної стратегії і ведуть самостійну зовнішню політику.

У сучасному агресивному геополітичному просторі часу на повільну еволюцію немає. Україні та Білорусі вдалося уникнути сценаріїв розвитку із насильницькими діями і людськими жертвами. Нові держави стали об'єктом міжнародного права і отримали право вільного вибору. Під час дослідження розглядали не лише у минуле, але й тенденції можливого історичного розвитку на пострадянському просторі.

ЗУ «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами» (ст. 19 ч. 4) дозволяє та закликає проводити наукові дослідження з проблем військового будівництва, здійснювати їх публічне обговорення, створювати колективи експертів⁸.

Ключовим терміном цього дослідження є термін «військова безпека». Безпека – основна категорія життєдіяльності суспільства і важлива необхідність для особи. У тлумачному словнику В. Даля «безпека» трактується як відсутність небезпеки, надійність. Поняття безпека застосовується у різних сферах життєдіяльності людини. Філософи розглядають це поняття як важливий атрибут суспільства. Економісти вважають, що це якісний стан матеріально-технічної бази держави та її захищеність. Військові пріоритетом безпеки вважають стан захищеності від загроз. Усі дослідники доходять одного висновку: безпека – це відсутність загроз. Військова безпека, як і військовий потенціал, за думкою автора, є стримувальним фактором, крайнім методом у міжнародних відносинах⁹.

⁷ Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997. – № 10. – С. 85.

⁸ ЗУ. «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами» / Вісник ВРУ. – К.: Парлам. вид-во, 2003. – 366 с. – (Бібліотека офіційних видань).

⁹ Левик Б. С. Значення особистості дослідника в історії незалежної України: матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.): у 3-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 48–49.

Під військовою безпекою (станом захищеності) розуміють систему заходів, скерованих на забезпечення суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держави, захисту національних інтересів і мирного життя громадян. Оборона, як і військова безпека, загалом є однією з важливих функцій держав і ґрунтується на постійній військовій готовності збройних сил попередити загрози агресії у будь-який час та за будь-яких обставин. Військова сила перестає домінувати під час вирішення питань боротьби з міжнародним тероризмом, захисту територіальної цілісності та недоторканності кордонів, у разі вичерпання політико-дипломатичних заходів. Для декларації своїх офіційних позицій з питань військової безпеки країни розробляють концепції, стратегії і доктрини, які є внутрішніми законодавчими актами. Військова доктрина завжди розвиває та концентрує положення Стратегії національної безпеки у військовій сфері, беручи за основу можливе військово-політичне, військово-стратегічне та військово-економічне забезпечення і є організаційно-плановим документом для військової організації. Військова доктрина – документ стратегічного планування, офіційна система державних поглядів на підготовку до збройного захисту. У деяких країнах це конфіденційний документ, який не підлягає публічному опублікуванню (Білорусь).

Військова доктрина Російської Федерації 2010 р. визначає: «военная безопасность – состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внешних и внутренних военных угроз, связанных с применением военной силы или угрозой ее применения, характеризующейся отсутствием военной угрозы либо способностью ей противостоять»¹⁰. Таке ж визначення дає і закон РФ «Про безпеку»¹¹.

Концепція національної безпеки України визначає військовою безпеку як категорію, яка «... охоплює основи воєнної політики, оборони, будівництва і розвитку Збройних Сил України»¹².

Концепція національної безпеки Республіки Білорусь визначає поняття «військова безпека» як стан захищеності національних інтересів РБ від військових загроз¹³.

Двадцять років після розпаду СРСР характеризуються закінченням періоду «холодної війни», дезінтеграцією Організації Варшавського договору, виникненням нових незалежних держав на пострадянській території, розширенням НАТО на Схід. З'являються нові глобальні військові загрози, створюються нові військово-політичні союзи та блоки, кардинально змінюються стратегія і тактика ведення сучасної війни.

¹⁰ Военная доктрина РФ. 2010. – Офіційний сайт Президента РФ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print.

¹¹ Закон РФ «О безопасности» от 5. 03. 1992 № 2446-I // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1992. – № 15. – С. 769.

¹² Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.domarev.com.ua/doc-ukr/konc1.htm>.

¹³ Концепція національної безпеки Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/koncept.html>.

Мета дослідження полягає у відтворенні історичної хронології, змісту, тенденцій, закономірностей розвитку, трансформації, з'ясуванні місця та ролі військової безпеки у структурі національної безпеки колишніх республік СРСР. Досягнення мети передбачає аналіз сучасної історіографії за цією темою, військово-теоретичних праць, монографій, захищених дисертацій, доступних архівних матеріалів, праць військових істориків, наукової літератури, інших джерел (чинних конституцій та конституційних законів, законодавства у сфері військової безпеки, зарубіжної та вітчизняної військової періодики, інтернет-ресурсу, офіційних сайтів законодавчої і виконавчої влади, засобів масової інформації тощо), а також узагальнення зарубіжного історичного досвіду у забезпеченні національної військової безпеки; визначення основних факторів, що впливають на її стан; розкриття характерних рис та особливостей сучасних військових організацій; розроблення практичних рекомендацій стосовно удосконалення системи військової безпеки у сучасних умовах.

Оминаючи філософсько-соціальні, інформаційно-фактологічні та політико-полемічні аспекти, автор провадив лише хронологічно-порівняльний, військово-історичний пошук шляхів забезпечення військової безпеки пострадянськими республіками. Уперше комплексно проаналізовано стан військової безпеки Росії, України, Білорусі, Естонії, Литви, Латвії, Молдови, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану, Киргизстану.

Запропонована робота є першою спробою у вітчизняній військово-історичній науці всебічно проаналізувати національні стратегії нових незалежних держав пострадянського простору у формуванні військової безпеки впродовж останнього двадцятиліття. Автор плекає надію, що результати стануть у нагоді для вивчення стратегій формування національної безпеки у таких важливих регіонах, як європейська частина колишнього СРСР, Кавказ та Центральна Азія.